

TIL RIVOJLANISHIDA TARIXIY JARAYONLARNING O'RNI

Karimjonova Dilfuzaxon Jahongir qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

E-mail: karomovadilfuza7@gmail.com

Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: d.turgunpolatov@cspu.uz

Annotatsiya.

Ushbu tezis til taraqqiyotida tarixiy jarayonlarning ta'sir mexanizmlarini yoritadi. Tadqiqotning maqsadi til tizimi o'zgarishlarining omillarini va ularning ichki hamda tashqi sabablarini izohlashdir. Metodologiya sifatida tarixiy-qiyosiy, diaxron tahlil va sotsiolingvistik yondashuv uyg'unlashtirildi. Ilmiy yangilik tilning me'yorlashuvi, leksik qatlamlar almashinuvi va yozuv islohotlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni bir modelda asoslashdan iborat.

Аннотация.

Данная тезисная работа раскрывает механизмы влияния исторических процессов на развитие языка. Цель исследования состоит в объяснении факторов языковых изменений и соотношения внутренних и внешних причин. Методология объединяет историко-сопоставительный подход, диахронический анализ и

социолингвистическую интерпретацию. Научная новизна заключается в обосновании единой модели связи нормализации, смены лексических слоёв и реформ письменности.

Annotation.

This thesis examines how historical processes shape language development and change. The aim is to explain the main drivers of linguistic evolution and the interaction between internal system dynamics and external sociohistorical factors. The methodology combines historical-comparative analysis, diachronic linguistic description, and a sociolinguistic perspective. The novelty lies in modelling the interdependence of standardization, lexical stratification, and script reforms within one coherent explanatory framework.

Kalit soʻzlar: tarixiy jarayon; til taraqqiyoti; diaxroniya; meʼyorlashuv; leksik qatlam; yozuv islohoti; til siyosati

Ключевые слова: исторический процесс; развитие языка; диахрония; нормализация; лексический слой; реформа письменности; языковая политика

Keywords: historical process; language change; diachrony; language standardization; lexical stratification; script reform; sociolinguistics

Til rivojlanishi koʻpincha ikki qutbning oʻzaro taʼsiri sifatida koʻriladi: tilning ichki tizimiy qonuniyatlari hamda tarixiy muhitning tashqi bosimlari. Diaxron lingvistika shuni koʻrsatadiki, fonetik, morfologik va sintaktik oʻzgarishlar maʼlum darajada tizim ichidagi muvozanatni saqlashga intiladi, biroq ularning tezligi, yoʻnalishi va ijtimoiy legitimatsiyasi tarixiy jarayonlar bilan belgilab beriladi. Shu maʼnoda “tarix” til uchun oddiy fon emas, balki til birliklarining tanlanishi, barqarorlashuvi va meʼyoriy maqom kasb etishini boshqaradigan institutsional hamda kommunikativ mexanizmlar majmuidir.

O'zbek tili misolida bu jarayonlar ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar aloqasi, turkiy integratsiya va differensiallashuv, shahar yozma an'anasi hamda keyinchalik ommaviy savodxonlikning kuchayishi bilan uzviy bog'liq tarzda namoyon bo'ladi.

Tarixiy jarayonlarning tilga ta'siri avvalo kontaktlar orqali yuzaga chiqadi. Til kontaktlari faqat so'z almashinuvi bilan cheklanmay, uslubiy me'yorlar, terminologik tizim, yozma nutqning janr repertuari va hatto sintaktik konstruksiyalarning faol-latent nisbatini ham o'zgartiradi. Bunda qarzma birliklarning qabul qilinishi "zarurat" bilan birga "nufuz" omiliga ham tayangan holda kechadi: ma'muriy boshqaruv, ilm-fan, ta'lim va shahar madaniyati markazlarida ustun bo'lgan til shakllari qabul qiluvchi tilning yuqori uslub qatlamiga tezroq singadi, keyin esa ommaviy kommunikatsiya kengaygani sari neytral qatlamga ko'cha boshlaydi. Sotsiolingvistika buni til variantlari raqobati va prestij taqsimoti orqali izohlaydi [4]. Shunday ekan, tarixiy jarayonlar natijasida paydo bo'ladigan ijtimoiy tabaqalanish tilning ichki differensiallashuvini kuchaytiradi: adabiy til, og'zaki shevalar va ijtimoiy jargonlar o'rtasida chegaralar qayta chiziladi, "to'g'ri" va "noto'g'ri" degan baholovchi mezonlar vujudga keladi.

Til taraqqiyotini tushuntirishda me'yorlashuv va standartlashuv masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Me'yorlashuv ko'pincha "tilning tabiiy o'sishi" sifatida emas, balki ijtimoiy ehtiyojga javoban tanlab olingan variantlarning kodifikatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Kodifikatsiya grammatikalar, imlo qoidalari, lug'atlar va darsliklar orqali amalga oshadi; u esa o'z navbatida tarixiy davrning ta'lim instituti, matbuot, nashriyot hamda rasmiy idoralar tizimi bilan chambarchas bog'liq. Til siyosati va rejalashtirish nazariyasida bu jarayon status rejalashtirish va korpus rejalashtirish kabi yo'nalishlarda izohlanadi [5]. O'zbek tili tarixida me'yorlashuvning turli bosqichlari bo'lgan: yozma an'ananing kuchli davrlarida me'yorlar ko'proq adabiy-madaniy

markazlar ta'siri bilan shakllangan bo'lsa, ommaviy savodxonlik kengaygan davrlarda maktab va matbuot me'yorning asosiy transmissiya kanali vazifasini bajargan. Natijada me'yorning ijtimoiy bazasi kengayib, tilning umumxalq funksiyasi mustahkamlangan.

Tarixiy jarayonlarning kuchli ko'rsatkichlaridan biri yozuv va imlo tizimlaridagi o'zgarishlardir. Yozuv islohoti odatda grafika almashtirish bilan izohlanadi, biroq uning til rivojlanishiga ta'siri ancha murakkab: u fonemik tasvir, morfemik chegaralarning ko'rinishi, so'z ajratish me'yorlari va termin yozilishi orqali til birliklarining ongdagi reprezentatsiyasini yangilaydi. Bundan tashqari, grafika almashuvi avlodlararo matn davomiyligiga ham bevosita ta'sir qiladi: eski yozuvdagi merosni o'qish qiyinlashsa, adabiy an'ananing uzluksizligi susayishi, til tarixiy xotirasining selektivlashuvi kuzatiladi. Yozma manba uzilsa, me'yorni legitimatsiya qiluvchi dalillar ham torayadi, bu esa yangi kodifikatsiyaning nisbatan "tez" va "qattiq" xarakter kasb etishiga olib keladi. Shu nuqtada tilning tabiiy o'zgarishi bilan institutsional o'zgarish o'rtasidagi farq yaqqol ko'rinadi: tabiiy o'zgarish sekin, variativ; islohot esa qisqa muddatda majburiy standartlarni joriy etishi mumkin.

Leksik qatlamlarning almashinuvi ham tarixiy jarayonlarning markaziy natijalaridan sanaladi. Har bir davrda kommunikativ ehtiyojlar o'zgaradi: yangi xo'jalik shakllari, fan-texnika yutuqlari, kasb va ijtimoiy rollar paydo bo'ladi, buning ortidan atamalar tizimi kengayadi. Til buni uch yo'l bilan qoplaydi: ichki so'z yasash imkoniyatlarini faollashtirish, mavjud birliklarning ma'no kengayishini kuchaytirish, hamda boshqa tillardan o'zlashtirish. Bu uch mexanizm bir-birini inkor etmaydi; aksincha, tarixiy davrning madaniy nufuz xaritasi va ta'lim resurslari qaysi mexanizmni ustun qilishini belgilaydi. O'zlashtirilgan birliklar ko'pincha dastlab terminologik sohaga kiradi, keyin umumiste'molga o'tadi; ayni paytda, ayrim qarzma birliklar muqobil mahalliy ekvivalentlar bilan raqobatga kirishadi va me'yorlashuv jarayonida tanlov yuz

beradi. Bu tanlovning ilmiy izohi uchun “variantlar kurashi” konsepsiyasi muhim: variantlar o‘rtasida fonetik moslashuv, morfologik integratsiya va uslubiy neytrallashuv bosqichlari kechadi [2].

Grammatik qurilishdagi o‘zgarishlar tarixiy jarayonlarga bilvosita bog‘lanadi. Ko‘p hollarda til tizimi o‘zgarishni “minimal kuch” bilan amalga oshiradi: tez-tez ishlatiladigan shakllar qisqaradi, analitik vositalar kuchayadi, sintaktik konstruktsiyalarni qayta talqin qilish kengayadi. Biroq bunday ichki tendensiyalarni tarixiy sharoit tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. Masalan, standartlashuv kuchaygan davrda variativ shakllar siqiladi, bu esa ayrim dialektal xususiyatlarning yozma me‘yordan chetlatilishiga olib keladi. Aksincha, migratsiya va urbanizatsiya kuchaygan sharoitda turli shevalar aralashuvi ko‘payadi va yangi koine belgilarining paydo bo‘lish ehtimoli ortadi. Labovning ijtimoiy o‘zgaruvchanlik haqidagi qarashlari til birliklarining tarqalishi ijtimoiy tarmoqlar va guruh identifikatsiyasi bilan boshqarilishini ko‘rsatadi [6]. Demak, tarixiy jarayonlar “qaysi shakl yashab qoladi” degan savolga javob beradigan ijtimoiy seleksiya mexanizmini ta‘minlaydi.

Tarixiy jarayonlar tilning funksional taqsimotiga ham ta‘sir qiladi. Tilning davlat boshqaruvi, ta‘lim, ilmiy muloqot, ommaviy axborot, badiiy adabiyot va raqamli kommunikatsiyadagi ulushi o‘zgarar ekan, uslubiy tizim qayta tuziladi. Funksional uslublar kengaygan sari me‘yoriy talab ham murakkablashadi: ilmiy uslub terminologik aniqlikni talab qiladi, rasmiy uslub shablonlashgan konstruktsiyalarni mustahkamlaydi, publitsistik uslub esa tezkorlik va ta‘sirchanlik o‘rtasida muvozanat izlaydi. Bu jarayonlarda tilning tarixiy xotirasi muhim resurs bo‘lib qoladi: arxaizmlar badiiy uslubda ekspressiv vosita sifatida qayta faollashishi, qadimiy so‘z yasash modellari termin yaratishda ishlatilishi mumkin. Shunday qilib, tarix nafaqat o‘zgarish manbai, balki qayta semantizatsiya uchun material ham beradi.

Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-qiyosiy tahlil va diaxron yondashuv tashkil etadi. Tarixiy-qiyosiy usul turkiy tillar doirasida umumiy va xos belgilarni ajratishga yordam beradi, bu esa o'zbek tilidagi ayrim hodisalarning umumturkiy tendensiyami yoki mahalliy innovatsiyami ekanini aniqlash imkonini beradi [1]. Diaxron tahlil esa til faktlarini vaqt bo'ylab izchil kuzatib, variantlarning paydo bo'lishi, tarqalishi va me'yorlashuv bosqichlarini rekonstruksiya qilishga xizmat qiladi [3]. Sotsiolingvistik yondashuv bilan birga qo'llanganda, bu usullar til o'zgarishini "faqat tizim ichidagi" hodisa sifatida emas, balki kommunikativ amaliyot, institutlar va ijtimoiy prestij bilan bog'liq kompleks jarayon sifatida talqin etishga imkon beradi.

Tarixiy jarayonlar til rivojlanishining tashqi sharti bo'libgina qolmay, til o'zgarishining yo'nalishi, sur'ati va me'yoriy natijalarini belgilovchi faol omillar majmuasidir. Til kontaktlari leksik va uslubiy qatlamlarni boyitadi hamda variantlar raqobatini kuchaytiradi; me'yorlashuv va standartlashuv esa tarixiy davr institutlari orqali muayyan variantlarni legitimlashtirib, adabiy tilning barqarorligini ta'minlaydi. Yozuv islohotlari til xotirasi va kodifikatsiya mexanizmlarini yangilab, matn davomiyligiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman, til taraqqiyoti tarixiy sharoit, ijtimoiy seleksiya va tizimiy moslashuvning uzviy birligi sifatida izohlanadi; bu birlikni e'tiborga olish til tarixini talqin qilishda ham, amaliy me'yoriy qarorlar ishlab chiqishda ham metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ҳожиев А. Туркий тиллар қиёсий грамматикаси. Тошкент: Фан, 1981. 320 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент: Университет, 2000. 512 б.

3. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. Москва: Высшая школа, 1987. 272 с.

4. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. Москва: Прогресс, 1979. 352 с.

5. Haugen E. Language Planning: Selected Articles. Stanford: Stanford University Press, 1972. 394 p.

6. Labov W. Principles of Linguistic Change. Vol. 1: Internal Factors. Oxford: Blackwell, 1994. 656 p.